

Głuszkowski M. 2010. *Wpływ czynników demograficznych na funkcjonowanie społeczności staroobrzędowców w północno-wschodniej Polsce*, w: Mikulski Krzysztof, Zielińska Agnieszka, Pękacka-Falkowska Katarzyna (red.) *Między Wschodem a Zachodem. tom V. Kondycja zdrowotna i demograficzna społeczeństwa polskiego na przestrzeni wieków*, Toruń: Grado 2011, s. 205-216.

Michał Głuszkowski

IFS UMK Toruń

Wpływ czynników demograficznych na funkcjonowanie społeczności staroobrzędowców w północno-wschodniej Polsce

Streszczenie

Staroobrzędowcy dotarli na ziemię Rzeczypospolitej już w XVII wieku, wkrótce po schizmie w Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, ale przez ponad 200 lat funkcjonowali na marginesie społeczeństwa polskiego. W związku z prześladowaniami ze strony władz carskich i cerkiewnych, w kolejnych stuleciach migranci przemieszczali coraz bardziej na Zachód. Jako miejsce osiedlenia wybierali najczęściej tereny odludne, z dala od ośrodków miejskich, przede wszystkim ze względu na utrzymywaną izolację kulturową. W wyniku zmian geopolitycznych oraz migracji, staroobrzędowcy, którzy jeszcze na początku XX wieku stanowili stosunkowo dużą, spójną i samowystarczalną społeczność, stali się niewielką grupą, w coraz większym stopniu ulegającą rozproszeniu i asymilacji z otoczeniem.

Początki ruchu staroobrzędowego miały miejsce w połowie XVII wieku. Kiedy w roku 1652 zmarł Patriarcha Moskiewskiego Josif, jego miejsce zajął Nikon. Wkrótce po objęciu władzy w Cerkwi przeprowadził on szereg reform, które miały za zadanie zlikwidować wszelkie odstępstwa od religijnych źródeł, jakie dokonały się w rosyjskim prawosławiu. Reformy Nikona polegały na poprawianiu ksiąg cerkiewnych i ujednoczeniu ich z greckimi oryginałami, a także na zmianie ilości chlebów (prosfor) używanych podczas nabożeństw – pięciu zamiast dotychczasowych siedmiu, dopasowaniu do wzorów greckich sposobu wykonywania znaku krzyża – trzema, a nie jak wcześniej dwoma palcami, zmianie pisowni imienia Jezus w formie *Iisus* zamiast *Isus* oraz odwrócenia kierunku procesji, które odtąd miały poruszać się zgodnie z ruchem słońca, a nie naprzeciw¹. Reformy Nikona

¹ L. Bazyłow, P. Wieczorkiewicz, *Historia Rosji*. Ossolineum, Wrocław 2005, s. 117; E. Iwaniec, *Z dziejów staroobrzędowców na ziemiach polskich XVII-XX w.*, PWN, Warszawa 1977, s. 28-29.

odbywały się przy pełnym poparciu cara Aleksego i zostały zatwierdzone przez Sobór w roku 1654.

Nie wszyscy wierni rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej zaakceptowali wprowadzone reformy. Ci, którzy opowiedzieli się za starym porządkiem zostali objęci ekskomuniką przez Sobór w roku 1656. Ze względu na przywiązanie do starych obrzędów i wiary zostali oni nazwani staroobrzędowcami (*старообрядцы*) lub starowiercami (*староверы*), a także schizmatykami (*раскольники*) – od dokonującego się rozłamu w Cerkwi. Trudno dokładnie ocenić liczebność przeciwników reform nie tylko w momencie schizmy, ale również w późniejszych wiekach, ponieważ nie prowadzono oficjalnych i wiarygodnych statystyk. Ze względu na prześladowania, wielu starowierców ukrywało swój światopogląd, a również władze cerkiewne i państwowe, które forsowały zmiany wyznaniowe, nie były zainteresowane ujawnianiem prawdziwych rozmiarów ruchu staroobrzędowego. Na zwiększenie wiarygodności danych nie wpłynął nawet fakt utworzenia prawnej kategorii rejestrowanych staroobrzędowców w roku 1716. Osobom, które oficjalnie określiły się jako starowiercy, zezwalało na praktyki religijne według starego rytu, ale ponieważ uzyskanie swobód wiązało się z podwójnym opodatkowaniem, tylko część staroobrzędowców zdecydowała się na takie rozwiązanie². Według fragmentarycznych danych z odrębnych guberni i okręgów z początków XVIII wieku procentowy udział starowierców wśród wszystkich wyznawców prawosławia wynosił około 45%³. Biorąc pod uwagę kilkadziesiąt lat prześladowań staroobrzędowców i ich migracji od momentu schizmy do lat 1720., z których pochodzą przytaczane dane, można założyć, że w połowie XVII wieku liczba przeciwników reform mogła przewyższać liczebność oficjalnej Cerkwi Prawosławnej. O ogromnej skali staroobrzędowstwa świadczą również dane rosyjskiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z 1903 roku, zgodnie z którymi w roku 1855 na terenie Rosji na 15 milionów staroobrzędowców przypadało 35 milionów prawosławnych, a wśród wiernych narodowości rosyjskiej proporcje były jeszcze bardziej korzystne dla przeciwników reform⁴.

Liczebność starowierców na terenie Rosji już w pierwszych latach po rozłame była pomniejszana w wyniku migracji zewnętrznych. Różnego rodzaju prześladowania i naciski wobec starowierców, poczynając od zwiększonych podatków, a kończąc na karze śmierci, sprawiły, że wielu z nich decydowało się na ucieczkę i życie poza granicami kraju. Poza Rosją najczęstszym kierunkiem migracji staroobrzędowców były ziemie ówczesnej

² С. Зеньковский, *Русское старообрядчество*, Квадрига, Москва 2009, s. 363-365.

³ Na przykład w diecezji, której stolicą był Niżny Nowogród, w roku 1722 na 437 tys. mieszkańców, 200 tys. było staroobrzędowcami; *ibidem*, s. 365.

⁴ *Ibidem*, s. 367.

Rzeczypospolitej – Inflanty, Kurlandia i Białoruś, a później także inne państwa i kontynenty: m.in. Ukraina, Bułgaria, Rumunia, Stany Zjednoczone, Ameryka Południowa, Australia⁵.

Pierwsi staroobrzędowcy pojawili się w Wielkim Księstwie Litewskim (ziemie białoruskie), Kurlandii i Inflantach jeszcze w XVII wieku. Około roku 1700 na terytorium Rzeczypospolitej przebywało już ponad dziesięć tysięcy starowierców⁶. W początkowym okresie najważniejszym ośrodkiem osadnictwa staroobrzędowego była Wietka nad Dnieprem, w powiecie rzeczyckim (obecnie Białoruś). Do lat 1730. liczebność staroobrzędowców w Wietce wynosiła 30000, a wraz z okolicami nawet 100000⁷. Polscy właściciele ziemscy w zamian za niewielkie daniny lub opłatę dzierżawną, chętnie zezwalali staroobrzędowcom na osiedlanie się na swoich ziemiach, ponieważ cenili ich pracowitość⁸. Starowiercy zajmowali się wyrębem lasu, budownictwem, a także zbieractwem i żyli we wspólnotach odizolowanych od świata zewnętrznego. Funkcjonowali wtedy w zamkniętych enklawach, poza którymi ich aktywność społeczna była bardzo ograniczona. Zawierali małżeństwa wyłącznie ze współwyznawcami – albo wewnątrz własnej wspólnoty (wsi, lub ich pasma), albo ze staroobrzędowcami z innych regionów. Wobec ograniczonych kontaktów z resztą społeczeństwa polskiego, można stwierdzić, że starowiercy funkcjonowali na jego marginesie. Brak danych na temat śmiertelności i zachorowań staroobrzędowców w czasie doświadczanych na ziemiach polskich i litewskich osiemnasto- i dziewiętnastowiecznych epidemii czarnej ospy, cholery i tyfusu, a także ich wpływu na sytuację demograficzną opisywanej społeczności. Istnieją jednak pewne udokumentowane przesłanki, które pozwalają przypuszczać, że choroby i epidemie społeczeństwa Rzeczypospolitej, a po utracie niepodległości – zaboru rosyjskiego, dotyczyły staroobrzędowców w mniejszym stopniu, niż reszty społeczeństwa. Izolacja terytorialna i kulturowa nie tylko zapobiegała częstym spotkaniom z potencjalnymi nosicielami wirusów, ale również określała charakter tych kontaktów. Instytucja „paganej krużki” – naczynia, w którym podawano napoje i pokarmy osobom spoza wspólnoty, i z którego nie pili i nie jedli staroobrzędowcy⁹, ograniczała możliwość zarażenia wieloma chorobami.

⁵ Zob. Г. Поташенко, *Староверие в Литве. Вторая половина XVII – начало XIX вв. Исследования, документы и материалы*, Aidai, Вильнюс 2006, s. 142; Skupiska staroobrzędowców w Europie, Azji, i Ameryce: ich miejsce i tradycje we współczesnym świecie, I. Grek-Pabisowa (red.), Instytut Slawistyki PAN, Warszawa 1994; J. Holdeman, *Language Maintenance and Language Shift Among the Russian Old Believers of Erie, Pennsylvania*, Niepublikowana praca doktorska, Ohio State University, Ohio 2002.

⁶ Г. Поташенко, op. cit., s. 142.

⁷ С. Зеньковский, op. cit., s. 402.

⁸ E. Iwaniec, op. cit., s. 66.

⁹ I. Grek-Pabisowa, *Zmiany w tradycyjnej kulturze i obyczajowości staroobrzędowców w Polsce*, [w:] Eadem, *Staroobrzędowcy. Szkice z historii, języka, obyczajów*, SOW, Warszawa 1999, s. 291-299; E. Iwaniec, op. cit., s. 230-236.

Do początków XX wieku starowiercy posługiwali się prawie wyłącznie rosyjską gwara, którą przynieśli ze swoich rodzimych terenów oraz językiem cerkiewnosłowiańskim w sferze liturgicznej. Język polski znali nieliczni i w ograniczonym zakresie, co również nie sprzyjało asymilacji z resztą społeczeństwa.

Ważnym czynnikiem demograficznym, już w XVIII wieku wpływającym na kształt staroobrzędowych wspólnot były migracje. Na terenach coraz bardziej osłabionej wewnętrznie i zewnętrznie Rzeczypospolitej często przebywały rosyjskie wojska, które bez większych przeszkód ścigały staroobrzędowców i najeżdżały osady starowierców. Po zniszczeniu danej osady, starowiercy przemieszczali się dalej na zachód.

Przed rokiem 1772 liczebność polskich i litewskich starowierców według różnych źródeł wynosiła od 100 tysięcy do około miliona¹⁰. Najbardziej prawdopodobne wydają się jednak liczby w granicach 180-300 tys., co oznacza, że w przeciągu kilkudziesięciu lat liczba staroobrzędowców w Rzeczypospolitej zwiększyła się co najmniej kilkanaście razy¹¹. W niespełna 9-milionowym państwie ludność staroobrzędowa stanowiła więc od ok. 2% do 5%. W ostatnim ćwierćwieczu XVIII wieku, w związku z kolejnymi rozbiorami, staroobrzędowcy przemieszczali się na tereny nie zajęte przez wojska rosyjskie.

W osadnictwie staroobrzędowym na ziemiach znajdujących się w granicach dawnej Rzeczypospolitej, a w okresie późniejszym – Polski, litewski historyk Grigorijus Potašenko wyróżnił trzy etapy, których nazwy pochodzą od nazw *sogłasij* – nurtów, których przedstawiciele stanowili największą grupę migrantów w danym okresie¹²:

a) Okres „fiedosiejewski”, obejmujący ostatnie trzy dekady XVIII wieku do początków wieku XIX. Fiedosiejewcy pod koniec XVIII wieku osiedlali się w Polsce w okolicach Suwałk i Sejna, gdzie w roku 1779 oficjalnie przyznano im prawa do praktyk religijnych¹³. W latach 1784-1792 na Suwalszczyźnie istniały następujące miejscowości zamieszkałe przez staroobrzędowców: Głęboki Rów, Szury, Wodziłki, Łopuchowo, Rasztabol, Zaleszczewo, Wysoka Góra, Biała Góra, Pogorzelec, Głuszyn, Budzisko Moskale,

¹⁰ Г. Поташенко, op. cit., s. 142-143.

¹¹ Ibidem, s. 143.

¹² Pierwsze podziały wśród starowierców zaczęły się bezpośrednio po rozłamie, jeszcze w XVII wieku. Spośród kwestii spornych jedną z najbardziej istotnych był stosunek do duchowieństwa, który stał się przyczyną podziału na popowców i bezpopowców. Kiedy na początku XVIII wieku zmarli ostatni duchowni wyświęceni przed rozłamem, popowcy zdecydowali się przyjmować jako swoich duchownych prawosławnych, którzy przyrzekli odprawiać nabożeństwa według starych zasad. Z kolei bezpopowcy nie uznawali duchowieństwa prawosławnego i całkowicie zrezygnowali z hierarchii duchownej. Poszczególne wspólnoty wybierały swoich nastawników – przewodników duchowych, którzy prowadzili nabożeństwa i udzielali sakramentów, ale nie mogli dokonywać przemienienia chleba i wina w Ciało i Krew Chrystusa, ponieważ nie mieli święceń.

¹³ E. Iwaniec, op. cit., s. 78-79.

a także inne¹⁴. Według relacji ustnych niektóre z wymienionych miejscowości mogły istnieć już wcześniej¹⁵.

W tym okresie zgodnie z kodeksem cywilnym Królestwa Polskiego nastawnik był osobą odpowiedzialną za prowadzenie ksiąg metrykalnych¹⁶. Niestety starowerskie dokumenty parafialne z tamtego okresu są dziś nieosiągalne, choć badacze z IFS UMK wciąż starają się do nich dotrzeć (o ile gdziekolwiek się zachowały).

b) Okres „fiedosiejewsko-pomorski” – od lat dwudziestych XIX wieku do lat dwudziestych wieku XX - różnił się od pierwszego etapu osadnictwa starobrzedowców na ziemiach polskich kierunkiem migracji. Za panowania Mikołaja I starowiercom na ziemiach polskich zajętych przez Rosję żyło się gorzej, wobec czego zwiększyła się dla nich atrakcyjność Prus Wschodnich, jako celu migracji, zwłaszcza, że w roku 1825 król Fryderyk Wilhelm II zagwarantował pierwszemu pokoleniu starowierców zwolnienie ze służby wojskowej¹⁷. W latach dwudziestych i trzydziestych XIX wieku na Mazury przeniosło się około 380 rodzin starobrzedowych z okolic Suwałk i Sejna. W tym okresie powstało kilkanaście wiosek, m.in. Wojnowo, Onufryjewo, Zielona Puszcza, Iwanowo i Śwignajno¹⁸. Pod koniec lat sześćdziesiątych XIX wieku mazurscy starobrzedowcy przeżywali kryzys ekonomiczny i starali się przenieść na Litwę do guberni kowieńskiej i wileńskiej. Do wybuchu I Wojny Światowej liczba starobrzedowców mazurskich znacząco się zmniejszyła; z sześciu monasterów pozostały trzy, wielu starowierców wróciło do Rosji, a znaczna część przeszła na prawosławie¹⁹.

Po Powstaniu Styczniowym przez starobrzedowców z powiatu kalwaryjskiego zostały założone wsie Gabowe Grądy i Bór koło Augustowa – dziś jedyne w pełni starowerskie wsie w Polsce²⁰. W tym okresie starowiercy z okolic Suwałk, Sejn i Augustowa zajmowali się rolnictwem, specjalizowali się również w ciesielce, wyrabiali obręcze, a ich wyroby były cenione przez kupców także w innych regionach²¹. Podczas I Wojny Światowej starobrzedowcy z okolic Suwałk, Sejn i Augustowa byli ewakuowani do Rosji, w okolice

¹⁴ Ibidem, s. 78-83; В.Барановский, Г. Поташенко, *Староверие Балтии и Польши*, Aidai, Вильнюс 2005, s. 378.

¹⁵ В.Барановский, Г. Поташенко, op. cit., s. 378.

¹⁶ Ibidem, s. 379.

¹⁷ Ibidem, s. 380.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ I. Grek-Pabisowa, *Kształtowanie się leksyki rosyjskiej wyspy gwarowej na tle dziejów grupy społecznej (Próba ustalenia przesłanek warunkujących zmiany w leksyce gwary starobrzedowców w Polsce od okresu osiedlenia się w XVIII w. do czasów obecnych)*, [w:] Eadem, *Starobrzedowcy. Szkice z historii, języka, obyczajów*, SOW, Warszawa 1999, s. 190-191;

²¹ В.Барановский, Г. Поташенко, op. cit., 380-381.

Saratowa²². Okazało się wtedy, że mimo względnej izolacji od polskiego otoczenia, społeczność polskich starowierców różniła się pod względem obyczajowym i kulturowym od ludności rosyjskiej w regionie saratowskim. Na początku lat dwudziestych XX wieku wielu z nich powróciło do Polski²³. Dane statystyczne na temat migracji w tym okresie są niedostępne.

c) Okres „pomorski”, obejmujący okres od trzeciej dekady XX wieku do chwili obecnej²⁴. Dwudziestolecie międzywojenne było dla starowierców na Suwalszczyźnie i Wileńszczyźnie czasem działań instytucjonalizacyjnych. Duże znaczenie dla społeczności polskich starowierców miała wizyta Prezydenta Rzeczypospolitej Ignacego Mościckiego, który odwiedził ich w roku 1930²⁵. Najwyższa Rada Staroobrzędowców w Polsce działała aktywnie w dwudziestoleciu międzywojennym, dbając o kształcenie nastawników, staroobrzędowe wydawnictwa religijne i społeczne, a także o zasoby materialne społeczności, np. czyniąc starania o odzyskanie dzwonów, wywiezionych w czasie I Wojny Światowej, czy też pozyskując fundusze na budowę i konserwację molenn – świątyn staroobrzędowców²⁶. W II RP Staroobrzędowcy funkcjonowali jako jedna z wielu grup etniczno-narodowych w wielonarodowościowym społeczeństwie. Przez uczęszczanie do polskich szkół i kontakty z polską administracją znacząco zmniejszyła się ich izolacja, choć wciąż nie byli oni mobilni społecznie i zawierali wyłącznie homogeniczne małżeństwa. Dopiero w tym okresie możemy mówić o masowej dwujęzyczności w tej grupie. Na terenie II RP zamieszkiwało według różnych źródeł od ok. 50 tys. do 80 tys. staroobrzędowców, ale zdecydowana większość z nich na terenie Wileńszczyzny²⁷. Ze względu na układ granic po roku 1945, dla liczebności staroobrzędowców w PRL istotne są przede wszystkim dane na temat wspólnot, które znajdowały się na terenach Pojezierza Mazurskiego, Suwalszczyzny i Augustowszczyzny. W regionie suwalsko-augustowskim w 1938 roku funkcjonowało 8 staroobrzędowych parafii, liczących łącznie co najmniej 10000 wiernych, natomiast liczba staroobrzędowców mazurskich wynosiła w tym okresie około tysiąca²⁸.

Okres II Wojny Światowej był dla polskich staroobrzędowców szczególnie ciężki. Zgodnie z postanowieniami paktu Ribbentrop-Mołotow, po zajęciu Polski przez wojska niemieckie i radzieckie, staroobrzędowcy z okolic Augustowa byli na terenach zajmowanych

²² E. Iwaniec, op. cit., s. 102-103.

²³ Ibidem.

²⁴ В.Барановский, Г. Поташенко, op. cit., s. 378.

²⁵ E. Iwaniec, op. cit., s. 73-74.

²⁶ В.Барановский, Г. Поташенко, op. cit., s. 384.

²⁷ Ibidem, s. 383.

²⁸ Ibidem, s. 385-386.

przez ZSRR, podczas gdy ich współwyznawcy z okolic Suwałk i Sejn znaleźli się w granicach Trzeciej Rzeszy. W wyniku późniejszych ustaleń władz radzieckich i niemieckich, wiosną 1941 r. miała miejsce wymiana ludności między Związkiem Radzieckim a Niemcami. Niemcy dobrowolnie i przymusowo wyjeżdżali z terytorium zajętego przez Armię Czerwoną do Niemiec, a Rosjanie mieszkający w miejscowościach okupowanych przez Niemców przemieszczali się do Litewskiej SRR²⁹. Starowiercy z regionu suwalsko-sejneńskiego zostali rozlokowani praktycznie po całej Litwie³⁰. Wielu z nich po zakończeniu wojny nie wróciło już do Polski, co stało się główną przyczyną drastycznego zmniejszenia się populacji starowierców na Suwalszczyźnie (z ok. 10 tys. w roku 1939 do ok. 1,5 tys. w roku 1945)³¹.

Starobrzędowcy z regionu augustowskiego zostali w 1943 r. wywiezieni jako przymusowi robotnicy do Prus Wschodnich, na ogół na tereny dzisiejszego Obwodu Kaliningradzkiego³². Kiedy wrócili oni do swych miejscowości po zakończeniu wojny, tylko nieliczni otrzymali z powrotem część swojego dobytku, a wszyscy zmuszeni byli do życia w ziemiankach do czasu wybudowania nowych domów.

W czasie II Wojny Światowej starobrzędowcy mazurscy traktowani byli jak pozostali obywatele Niemiec i jako takich obejmował ich pobór do Wehrmachtu³³. Po roku 1945 liczebność starobrzędowców na Mazurach zmniejszyła się z powodu ich wyjazdów do Niemiec wraz z wieloma innymi mieszkańcami tych terenów. Powodem wyjazdów był często strach przed komunistycznymi służbami bezpieczeństwa, które mogły zainteresować się faktem służby starowierców w szeregach Wehrmachtu³⁴.

W Polskiej Republice Ludowej starobrzędowcy zamieszkiwali w trzech regionach: augustowskim, suwalsko-sejneńskim i mazurskim. Według danych statystycznych zaprezentowanych podczas II Ogólnopolskiego Soboru Starowierców (1988) ośrodek suwalsko-sejneński liczył 992 osoby, skupione w parafiach Suwałki i Wodziłki, ośrodek augustowski – 1207 osób, należących do parafii Gabowe Grądy, a ośrodek mazurski – 428 osób, należących do parafii Wojnowo³⁵ (Zielińska 1996: 28). Należy jednak zauważyć, że powyższe dane nie dotyczą liczby mieszkańców poszczególnych starobrzędowych miejscowości, lecz osób skupionych w poszczególnych parafiach, często jedynie pochodzących z Gabowych Grądów lub Wojnowa, ale mieszkających w innych regionach

²⁹ Ibidem, s. 308; 385.

³⁰ Ibidem, s. 308-309.

³¹ Ibidem, s. 386.

³² E. Iwaniec, op. cit., s. 104.

³³ В. Барановский, Г. Поташенко, op. cit., s. 386.

³⁴ E. Pietruszkiewicz, *Zamilkły chóry, ustały pokłony. Starobrzędowcy na Mazurach*, „Almanach Sejneński” 2004, nr 3, s. 176-177.

³⁵ A. Zielińska, *Wielojęzyczność starobrzędowców mieszkających w Polsce*, SOW, Warszawa 1996, s. 28.

kraju. Dlatego faktyczna liczba staroobrzędowców w regionach suwalsko-sejneńskim, augustowskim i mazurskim w roku 1988 była mniejsza, niż wynika to z przytoczonych danych.

Na początku XXI wieku zwarte skupiska staroobrzędowców w Polsce występują w województwach podlaskim i warmińsko-mazurskim. Wspólnota posiada 4 gminy wyznaniowe: Suwałki, Gabowe Grądy, Wodziłki i Wojnowo. Obecnie w wielu miejscowościach śladów bytności starowierców należy szukać przede wszystkim na cmentarzach, ponieważ najstarsi mieszkańcy zmarli, a przedstawiciele młodszego pokolenia już od lat 1970. rzadko pozostawali w rodzinnych wioskach – najczęściej położonych na słabych glebach z dala od ośrodków miejskich.

W zależności od źródła, sposobu przygotowania statystyk i ich daty, informacje na temat współczesnego stanu liczebnego staroobrzędowców w woj. podlaskim są zróżnicowane. Według danych z lat dziewięćdziesiątych XX wieku, parafia w Gabowych Grądach, skupiająca starowierców z okolic Augustowa liczyła około 350 osób, w Wodziłkach 25 osób, a w Suwałkach – około 300³⁶. Przytoczone liczby należy traktować jedynie orientacyjnie, ponieważ brak precyzyjnej informacji, czy statystyki uwzględniały członków parafii mieszkających w innych regionach kraju. Inne źródła podają dane zbliżone pod względem liczbowym, jednak żadnego z nich nie można uznać za w pełni miarodajne. Magdalena Ziółkowska prowadząca badania socjologiczne wśród staroobrzędowców z Augustowa, Gabowych Grądów i Boru, dotarła do statystyk sporządzonych przez parafię w Gabowych Grądach, zgodnie z którymi do miejscowej molenny w końcu roku 2004 należało 425 osób, z czego 70 z Gabowych Grądów, 58 z Boru, 194 z Augustowa, a 103 z innych miejscowości w kraju i za granicą³⁷. Rada Staroprawosławnej Pomorskiej Cerkwi RP szacuje liczebność polskich starowierców na około 2000 osób. Zaledwie 50 z nich przypada na mazurską parafię Wojnowo, a pozostali skupieni są wokół molenn w Gabowych Grądach (780 osób), Suwałkach (1100 osób) i Wodziłkach (45 osób).

Konfrontacja informacji podawanych przez Radę Staroprawosławnej Pomorskiej Cerkwi RP na temat liczebności staroobrzędowców w regionie suwalsko-augustowskim ze statystykami sporządzonymi przez białostocki oddział Głównego Urzędu Statystycznego ukazuje duże rozbieżności między wewnętrznymi danymi badanej wspólnoty a oficjalnymi

³⁶ Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, *Starowiercy w Polsce i ich księgi*, OBN, Olsztyn 1995, s. 56-57.

³⁷ M. Ziółkowska, *Tożsamość staroobrzędowców Gminy Wyznaniowej w Gabowych Grądach*, Niepublikowana praca magisterska, napisana pod kier. dra Tomasza Marciniaka, UMK, Toruń 2006, s. 11; 14.

obliczeniami³⁸. Dane wspólnoty starowierców (ok. 2000 osób) są zawyżone, natomiast dane GUS mogą być nieco zaniżone, ponieważ skłonni do izolacji staroobrzędowcy mogą odczuwać niechęć do otwartej deklaracji swojej religii w sytuacjach oficjalnych, np. w urzędach lub podczas spisów powszechnych, dlatego całkowita liczbę polskich staroobrzędowców należałoby szacować na nie więcej, niż 1000 osób, z czego w woj. podlaskim zamieszkuje około 90%³⁹. Oprócz głównych i historycznych ośrodków osadnictwa staroobrzędowego, pojedynczy starowiercy zamieszkują również w innych regionach Polski. Osoby żyjące w oderwaniu od wspólnoty często łączy z religią przodków jedynie pochodzenie i chrzest, wobec czego traktowanie ich jako staroobrzędowców jest kwestią dyskusyjną⁴⁰.

Ponieważ zdecydowana większość przedstawicieli opisywanej społeczności zamieszkuje region suwalsko-augustowski, dla wyjaśnienia zjawisk i procesów demograficznych, jakich współcześnie doświadczają staroobrzędowcy, należy uwzględnić społeczno-demograficzną i ekonomiczną charakterystykę ich otoczenia. Region suwalsko-augustowski jest częścią województwa podlaskiego, liczącego 1191 tys. mieszkańców⁴¹. Niewielka liczba mieszkańców i duża powierzchnia (20 187 km²) sprawia, że wraz z warmińsko-mazurskim, woj. podlaskie jest najmniej zaludnionym regionem w Polsce: 59 os./km² wobec średniej krajowej 122 os./km².⁴² Na terenach wiejskich zaludnienie jest jeszcze mniejsze i wynosi zaledwie 26 os./km².⁴³ Stolicą regionu jest miasto Białystok, które zamieszkuje prawie 1/4 mieszkańców województwa – ok. 293 tys. osób. Wielkość Białegostoku sprawia, że stopień urbanizacji regionu (59,45%) nie odbiega zbytnio od średniej krajowej (61,29%)⁴⁴. Stopa bezrobocia w woj. podlaskim w styczniu 2008 r. wynosiła 11,2% i była bliska średniemu bezrobociu w Polsce – 11,7%⁴⁵. Stosunkowo niskie bezrobocie jest wynikiem migracji wewnętrznych i zewnętrznych. Od wielu lat Podlasie ma

³⁸ *Rocznik statystyczny województwa Podlaskiego*, publikacja elektroniczna CD ROM, GUS, Białystok 2007, s. 95.

³⁹ С. Гжибовский, М. Глушковский, *Социоллингвистическая ситуация старообрядцев в деревнях Габове Гронды и Бур*, [w:] *Русские старообрядцы. Язык. Культура. История. Сборник статей к Международному съезду славистов*, Л. Касаткин (red.), Языки славянских культур, Москва 2008, s. 205.

⁴⁰ Jedynym kryterium, pozwalającym na włączenie osób żyjących poza wspólnotą do opisywanej społeczności wydaje się być ich samookreślenie.

⁴¹ *Dane o województwie podlaskim*, GUS, http://www.stat.gov.pl/bialystok/index_PLK_HTML.htm [data dostępu 20.01.2010]

⁴² *Ludność. Stan oraz struktura demograficzna i społeczno-ekonomiczna. Województwo podlaskie*, GUS, Białystok 2003, s. 24.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ *Ludność w 2006 roku*, GUS, http://www.stat.gov.pl/cgi_bin/demografia/xrap?woj=101&table=web_lsa&rok=2006&woj=16&mw=2 [data dostępu 16.01.2010]

⁴⁵ *Bezrobocie on-line*, http://www.bezrobocie.net/stat_woj.php [data dostępu 10.01.2010]

ujemne saldo migracji, np. w roku 2005 z regionu wyjechało o 1914 osób więcej, niż się w nim osiedliło, a w roku 2006 odpływ ludności przerósł jej przyływ o 2838 osób⁴⁶. Odpływ ludności w wieku produkcyjnym, mającej problemy ze znalezieniem satysfakcjonującej pracy poprawia statystyki stopy bezrobocia, która mogłaby ulec zwiększeniu. Przyczyną migracji do innych regionów kraju oraz za granicę jest niski stopień uprzemysłowienia woj. podlaskiego oraz jedne z najmniejszych średnich zarobków w Polsce⁴⁷.

Województwo podlaskie rzadko stanowi cel migracji mieszkańców innych części kraju; w regionie osiedlają się praktycznie tylko mieszkańcy pobliskich województw – warmińsko-mazurskiego i lubelskiego. Jest to w dużej mierze efekt mało atrakcyjnego wizerunku regionu⁴⁸, który przez mieszkańców i osoby z zewnątrz postrzegany jest jako ubogi, tradycyjny, rolniczy, bez perspektyw rozwojowych⁴⁹. Niekorzystne wskaźniki społeczno-ekonomiczne oraz niedostateczna promocja województwa powodują, że region traci swój potencjał rozwojowy w postaci zasobów ludzkich⁵⁰. Migracje do innych regionów kraju i za granicę to zjawisko dotyczące przede wszystkim ludzi w wieku 20-40 lat oraz rodzin z małymi dziećmi⁵¹. Regionalne tendencje migracyjne w całej rozciągłości dotyczą młodych staroobrzędowców z okolic Suwałk i Augustowa, którzy licznie opuszczają swoje rodzinne miejscowości.

Przemiany społeczno-ekonomiczne w Polsce przyspieszyły rozwój miast i doprowadziły do zmiany charakteru polskiej wsi. Likwidacja Państwowych Gospodarstw Rolnych, a później także polityka rolna Unii Europejskiej, stały się przyczyną powstania dużych i wielkich gospodarstw oraz upadku mniejszych. We wsiach Gabowe Grądy i Bór, mimo iż w żadnej z nich, ani w najbliższej okolicy nie było PGR-u, na przełomie XX i XXI wieku możemy mówić o syndromie postpegeerowskim. Mężczyźni w wieku produkcyjnym, nawet jeśli posiadają rodziny, najczęściej nie pracują nigdzie na stałe, a utrzymują się z różnego rodzaju zasiłków, rent (także rodziców) i sporadycznie prac dorywczych lub w okresie letnim – ze zbieractwa. Właściciele funkcjonujących wcześniej niewielkich

⁴⁶ *Rocznik statystyczny województwa Podlaskiego*, op. cit., s. 94.

⁴⁷ M. Dubis, M. Potoczny, *Mazowsze i co dalej? Zarobki w poszczególnych województwach*, http://www.wynagrodzenia.pl/artukul.php/typ.1/kategoria_glowna.228/wpis.551/drukuj.1 [data dostępu 10.01.2010]

⁴⁸ W ostatnich kilku latach o regionie podlaskim mówiono w mediach więcej zaledwie kilka razy m.in. przy okazji budowy obwodnicy Augustowa przez Dolinę Rospudy oraz wyborów samorządowych w 2006 r. i egzotycznego kandydata na Prezydenta Białegostoku – bezrobotnego i niewykształconego Krzysztofa Kononowicza.

⁴⁹ Por. J. Kwasowski, *Nasz skarb to ludzie, ale wizerunek fatalny*, „Gazeta Wyborcza – Białystok” 2007, 5 marca 2007, s. 1; Idem, *Jak poprawić wizerunek miasta*, „Gazeta Wyborcza – Białystok” 2007, 5 marca 2007, s. 6.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ *Rocznik statystyczny województwa Podlaskiego*, op. cit., s. 95.

gospodarstw najczęściej weszli w wiek emerytalny i nie mieli komu przekazać ziemi, ponieważ ich dzieci wyjechały do miast. W Gabowych Grądach i Borze są obecnie tylko trzy gospodarstwa domowe, których głównym źródłem utrzymania jest rolnictwo. Dojeżdżających do pracy do Augustowa jest obecnie niewiele, ponieważ coraz więcej osób w wieku produkcyjnym opuszcza wieś. Dla porównania w pozostałych wiejskich miejscowościach gminy Augustów ponad połowa gospodarstw domowych utrzymuje się przede wszystkim z rolnictwa, czyli zachowały one rolniczy charakter⁵². Gabowe Grądy i Bór różnią się od okolicznych wsi także strukturą wieku. W pozostałych miejscowościach osoby w wieku poprodukcyjnym stanowią około 17% ogółu ludności, podczas gdy w staroobrzędowych wsiach – ponad dwa razy więcej⁵³.

W województwie Podlaskim roczna średnia zawieranych małżeństw wynosi 5,6 na 1000 mieszkańców, średnia urodzeń – 9,3 na 1000 mieszkańców, a średnia zgonów – 9,9 na 1000 mieszkańców⁵⁴. Ze względu na skalę trudno o miarodajne porównanie województwa i dwóch niewielkich wsi, zwłaszcza, że do parafii Gabowe Grądy należą również starowiercy z Augustowa. Przy założeniu, że parafia w Gabowych Grądach skupia około 350 osób, roczna średnia małżeństw we wspólnocie staroobrzędowej jest mniejsza od wojewódzkiej o 1/2, średnia narodzin – mniejsza o ok. 1/4, a średnia zgonów – większa o 15%. Społeczność staroobrzędowców w Gabowych Grądach, Borze i Augustowie ma większy ujemny przyrost naturalny, niż jej otoczenie, a niekorzystne zjawiska demograficzne pogłębia duża migracja do innych regionów Polski i za granicę. Aktualne procesy demograficzne zaszły na tyle daleko, że wobec braku wymiany pokoleń nie ma już możliwości odtworzenia tradycyjnej wiejskiej wspólnoty staroobrzędowej. Nie przesądza to jednak o zaniku wyznania i tożsamości grupowej w miastach, zwłaszcza w Suwałkach, gdzie mieszka ok. 300-500 starowierców, ale wtedy problem dotyczy nie grupy etnokonfesjonalnej, a mniejszości o charakterze wyłącznie wyznaniowym – zasymilowanej z otoczeniem pod względem językowym, kulturowym i społeczno-ekonomicznym. Istnienie wiejskiej społeczności staroobrzędowców ma znaczenie nie tylko w kontekście zachowania tradycji grupowych, ale również stanowi swoisty punkt odniesienia dla starowierców żyjących w miastach, dając im możliwość kontaktów z obyczajowością przodków podczas odwiedzin u rodziny i znajomych, lub przy okazji ważniejszych świąt. Parafia w Gabowych Grądach pełni rolę centrum kulturalnego i miejsca kontaktów dla staroobrzędowców z innych miejscowości. Odbywały

⁵² *Podstawowe informacje ze Spisów Powszechnych. Województwo Podlaskie. Gmina wiejska Augustów*, publikacja elektroniczna CD ROM, GUS, Białystok, s. 33.

⁵³ *Ibidem*, s. 28.

⁵⁴ *Rocznik statystyczny województwa Podlaskiego*, op. cit., s. 85; 88; 90.

się tam pikniki staroobrzędowców w latach 2004-2007, wciąż funkcjonuje ludowy zespół wokalny „Riabina”, który w roku 2008 obchodził 20-lecie istnienia. Choć parafia w Suwałkach i nabożeństwa w tamtejszej molennie są również ważnym miejscem kontaktów dla staroobrzędowców z okolic Sejnu i Suwałk, ze względu na specyfikę miejskiego otoczenia, nie ma tam możliwości zagłębienia się w homogeniczne staroobrzędowe środowisko. Dlatego jeśli w wyniku braku wymiany pokoleń i migracji do miast wspólnota wsi Gabowe Grądy i Bór zniknie w ciągu najbliższych kilkunastu lat, ośrodek suwalski będzie stanowić jedynie centrum religijne, a nie kulturalno-obyczajowe.

Mimo utrudnionego dostępu do danych statystycznych, w społeczności polskich staroobrzędowców można obecnie zauważyć dwa podstawowe trendy demograficzne. Pierwszy z nich związany jest z czynnikami naturalnymi: zmniejszającą się średnią małżeństw i urodzeń oraz wysoką śmiertelnością, czyli brakiem wymiany pokoleń. Sytuacja ta dotyczy środowiska wiejskiego. Drugi trend – migracje z powodów edukacyjnych lub zarobkowych do innych regionów kraju i za granicę, odnosi się do całego woj. podlaskiego. Utrzymanie aktualnych tendencji prowadzi do zaniku wiejskiej części opisywanej społeczności, a także do rozproszenia starowierców żyjących w miastach. Rozproszenie i funkcjonowanie pojedynczych osób w nie-starowierskim środowisku często wiąże się z zawieraniem heterogenicznych małżeństw⁵⁵ i asymilacją kolejnego pokolenia⁵⁶. Choć wielu młodych staroobrzędowców dąży do zachowania wiary przodków, wydaje się, że wobec zaniku tradycyjnych wspólnot wiejskich, rozproszenia miejskiej części społeczności i wzrastającej liczby małżeństw mieszanych, jedyną nadzieją na przetrwanie opisywanej grupy jest jej integracja ze współwyznawcami z krajów bałtyckich.

Bibliografia

a) pozycje książkowe

Babbie E., *Podstawy badań społecznych*, PWN, Warszawa 2008.

Bazyłow L., Wiczorkiewicz P., *Historia Rosji*. Ossolineum, Wrocław 2005.

⁵⁵ W trakcie badań nad stanem gwary starowierców i funkcjonowaniem ich dwujęzyczności, członkowie zespołu badawczego z Instytutu Filologii Słowiańskiej UMK pod kierownictwem prof. Stefana Grzybowskiemu dotarli do 148 informatorów, którzy udzielili wywiadów i/lub wypełnili ankiety socjolingwistyczne. Ze względu na wielkość wspólnoty i zróżnicowanie społeczne badanych, grono informatorów można traktować jako reprezentatywne dla całej wspólnoty – por. m.in. В. Добреньков, А. Кравченко, *Методы социологического исследования*, ИИИФРА-М, Москва 2004, s. 131; E. Babbie *Podstawy badań społecznych*, PWN, Warszawa 2008, s. 512. Na podstawie informacji, udzielonych przez badane osoby, można stwierdzić, że zaledwie 14% przedstawicieli młodego pokolenia, żyjących poza rodzinnymi miejscowościami zawiera małżeństwa w ramach wspólnoty wyznaniowej.

⁵⁶ M. Głuszkowski, *Miejsce religii i sacrum w życiu mieszkańców w Polsce staroobrzędowców*, „Literatura Ludowa” 2009, nr 6, s. 37; 45.

Iwaniec E., *Z dziejów staroobrzędowców na ziemiach polskich XVII-XX w*, PWN, Warszawa 1977.

Holdeman J., *Language Maintenance and Language Shift Among the Russian Old Believers of Erie, Pennsylvania*, Niepublikowana praca doktorska, Ohio State University, Ohio 2002.

Jaroszewicz-Pieresławcew Z., *Starowiercy w Polsce i ich księgi*, OBN, Olsztyn 1995.
Ludność. Stan oraz struktura demograficzna i społeczno-ekonomiczna. Województwo podlaskie, GUS, Białystok 2003.

Skupiska staroobrzędowców w Europie, Azji, i Ameryce: ich miejsce i tradycje we współczesnym świecie, I. Grek-Pabisowa (red.), Instytut Slawistyki PAN, Warszawa 1994.

Zielińska A., *Wielojęzyczność staroobrzędowców mieszkających w Polsce*, SOW, Warszawa 1996.

Ziółkowska M., *Tożsamość staroobrzędowców Gminy Wyznaniowej w Gabowych Grądach*, Niepublikowana praca magisterska, napisana pod kier. dra Tomasza Marciniaka, UMK, Toruń 2006.

Барановский В., Поташенко Г., *Староверие Балтии и Польши*, Aidai, Вильнюс 2005.

Добренёв В., Кравченко А., *Методы социологического исследования*, ИННФРА-М, Москва 2004
Зеньковский С., *Русское старообрядчество*, Квадрига, Москва 2009.

Поташенко Г., *Староверие в Литве. Вторая половина XVII – начало XIX вв. Исследования, документы и материалы*, Aidai, Вильнюс 2006.

b) pozycje książkowe – wersja elektroniczna

Podstawowe informacje ze Spisów Powszechnych. Województwo Podlaskie. Gmina wiejska Augustów, publikacja elektroniczna CD ROM, GUS, Białystok.

Rocznik statystyczny województwa Podlaskiego, publikacja elektroniczna CD ROM, GUS, Białystok 2007.

c) artykuły w pracach zbiorowych

Grek-Pabisowa I., *Kształtowanie się leksyki rosyjskiej wyspy gwarowej na tle dziejów grupy społecznej (Próba ustalenia przesłanek warunkujących zmiany w leksyce gwary staroobrzędowców w Polsce od okresu osiedlenia się w XVIII w. do czasów obecnych)*, [w:]

Eadem, *Staroobrzędowcy. Szkice z historii, języka, obyczajów*, SOW, Warszawa 1999, s. 182-207.

Grek-Pabisowa I., *Zmiany w tradycyjnej kulturze i obyczajowości staroobrzędowców w Polsce*, [w:] Eadem, *Staroobrzędowcy. Szkice z historii, języka, obyczajów*, SOW, Warszawa 1999, s. 291-299.

Гжибовский С., Глушковский М., *Социолингвистическая ситуация старообрядцев в деревнях Габове Гронды и Бур*, [w:] *Русские старообрядцы. Язык. Культура. История. Сборник статей к Международному съезду славистов*, Л. Касаткин (red.), Языки славянских культур, Москва 2008, s. 200-214.

d) artykuły w czasopiśmie

Głuszkowski M., *Miejsce religii i sacrum w życiu mieszkających w Polsce staroobrzędowców*, „Literatura Ludowa” 2009, nr 6, s. 31-46.

Kwasowski J., *Nasz skarb to ludzie, ale wizerunek fatalny*, „Gazeta Wyborcza – Białystok” 2007, 5 marca 2007, s. 1.

Kwasowski J., *Jak poprawić wizerunek miasta*, „Gazeta Wyborcza – Białystok” 2007, 5 marca 2007, s. 6.

Pietruszkiewicz E., *Zamilkły chóry, ustały pokłony. Staroobrzędowcy na Mazurach*, „Almanach Sejneński” 2004, nr 3, s. 169-177.

e) strony internetowe

Dubis M., Potoczny M., *Mazowsze i co dalej? Zarobki w poszczególnych województwach*, http://www.wynagrodzenia.pl/artukul.php/typ.1/kategoria_glowna.228/wpis.551/drukuj.1 [data dostępu 10.01.2010].

Dane o województwie podlaskim, GUS, http://www.stat.gov.pl/bialystok/index_PLK_HTML.htm [data dostępu 20.01.2010].

Ludność w 2006 roku, GUS, http://www.stat.gov.pl/cgi_bin/demografia/xrap?woj=101&table=web_1sa&rok=2006&woj=16&mw=2 [data dostępu 16.01.2010].

Bezrobocie on-line, http://www.bezrobocie.net/stat_woj.php [data dostępu 10.01.2010].